

Karolina Targosz

Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN (Polska)
(pracownik emerytowany)

Heveliana 2011–2016

Abstrakt

W latach 2011–2016 ukazało się sporo publikacji poświęconych Janowi Heweliuszowi. Z okazji czterechsetnej rocznicy jego urodzin, obchodzonych w 2011 r., zostały opublikowane cztery książki zbierające pokłosie konferencji i prelekcji, z dużym udziałem autorów zagranicznych, przedstawiających różne aspekty działalności i osiągnięć gdańskiego astronoma. W 2014 r. zainicjowano edycję korespondencji Heweliusza tomem *Prolegomenów*.

Artykuł omawia krytycznie wspomniane publikacje, wskazując ich zalety i braki.

Wstępne studium tomu *Prolegomena* Chantal Grell ukazało się także w tłumaczeniu na język polski jako osobna książka. Autorka, dokładniej niż jej poprzednicy, przedstawiła lata studiów Heweliusza i sieć jego korespondentów, zbytni nacisk kładąc jednak na polemiki z uczonymi francuskimi i angielskimi. Jej końcowa konkluzja, kwalifikująca Heweliusza jako amatora odizolowanego od głównych prądów w nauce XVII w., jest

INFORMACJA O PUBLIKACJI		e-ISSN 2543-702X ISSN 2451-3202		 BRYLANTOWY MODEL OTWARTEGO DOSTĘPU
CYTOWANIE Targosz, Karolina 2017: Heveliana 2011–2016. <i>Studia Historiae Scientiarum</i> 16, ss. 407–444. Dostęp online: https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.17.017.7718 .				
OTRZYMANO: 14.04.2017 ZAAKCEPTOWANO: 23.11.2017 OPUBLIKOWANO ONLINE: 18.12.2017	POLITYKA ARCHIWIZOWANIA Green SHERPA / RoMEO Colour	LICENCJA 		
WWW	http://pau.krakow.pl/Studia-Historiae-Scientiarum/ ; http://www.ejournals.eu/sj/index.php/SHS/			

sprzeczna z wymową jego korespondencji, która będzie publikowana przez następne lata.

Słowa kluczowe: *astronom Jan Heweliusz, biografistyka, korespondencja, krytyczne omówienie.*

Heveliana 2011–2016

Abstract

A number of publications devoted to Jan Heweliusz have been published between 2011 and 2016. On the occasion of the 400th anniversary of his birthday celebrated in 2011, four books have been published gathering the conferences and lectures, with a great deal of foreign authors presenting various aspects of the Gdańsk astronomer's activities and achievements. In 2014, the publishing of Hevelius's correspondence was initiated with the volume *Prolegomena*.

This article critically discusses the mentioned publications, pointing out their advantages and shortcomings.

The preliminary study of the volume by Chantal Grell was also published in a Polish translation as a separate book. The author has indeed – more precisely than her predecessors – presented the years of Hevelius's studies and the network of his correspondents, however overly emphasized his polemics with the French and English scholars. Her final conclusion, qualifying Hevelius as an amateur isolated from the leading currents of the seventeenth century, is contradictory to the evidence of his correspondence, which will be published over the next years.

Keywords: *astronomer Jan Heweliusz, biography, correspondence, critical discussion.*

1. Wstęp

W sześćcioleciu widniejącym w tytule ukazało się szereg publikacji poświęconych Heweliuszowi. W 2011 roku przypadała bowiem czterechsetna rocznica jego urodzin (rok ogłoszono Rokiem Jana Heweliusza), co znacznie ożywiło zainteresowania osobą gdańskiego astronoma, z kolei w 2014 roku zainicjowano niezwykle ważną, długofalową edycję jego monumentalnej korespondencji. Poniżej omawiam zawartość poszczególnych publikacji, z pewnymi sprostowaniami i uzupełnieniami.

2. *Johannes Hevelius and His World. Astronomer, Cartographer, Philosopher and Correspondent.*

Edited by Richard L. Kremer and Jarosław Włodarczyk.

Studia Copernicana XLIV. Warszawa 2013: Instytut for the History of Science, Polish Academy of Sciences, ss. 235.

W dniach od 15 do 17 września 2011 r. odbyła się w Gdańsku międzynarodowa konferencja, której pokłosie stanowi tom *Johannes Hevelius and His World. Astronomer, Cartographer, Philosopher and Correspondent*. Edited by Richard L. Kremer and Jarosław Włodarczyk, *Studia Copernicana* XLIV, Warszawa 2013: Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences, ss. 235¹. Konferencję zorganizowała Biblioteka Gdańska PAN i Instytut Historii Nauki PAN. Prawie wszyscy autorzy w liczbie piętnastu, z wyjątkiem dwóch, to autorzy zagraniczni.

Tom otwiera studium Kathrin Müller – „Drawing Lines: Art and Science in Johannes Hevelius *Selenographia*” (ss. 1–17)². Autorka w pionierski sposób przeanalizowała różnorodne środki graficzne zastosowane przez astronoma rytownika w jego mapach Księżyca w pełni (zwłaszcza ryciny O-R, fig. 2–7). Stwierdziła tu, że na Heweliusza wywarły wpływ mapy Księżyca, które przesłał mu Gassendi, w wykonaniu wybitnego ówczesnego grafika francuskiego Claude’a Mellana. Uwidoczniło się to w zastosowaniu techniki równoległego prowadzenia gęstych kresek. Autorka sądzi, że przeniesienie do ilustracji naukowych innowacji z królestwa sztuki jest raczej nieświadome. Stwierdzenie to jest dyskusyjne. Na tle tego co wiemy o szerszych artystycznych skłonnościach astronoma można przypuszczać, że było jednak świadome.

Nazwanie Heweliusza filozofem w tytule tomu rozwija Rienk Vermij w tekście „Hevelius’s Place in the History of Natural Philosophy” (ss. 19–37)³. Autor analizuje *Selenographię* (1647) i *Cometographię* (1668) pod kątem widzenia ówczesnego nurtu antyarystotelesowskiego, obalającego rozdzielanie sfery ziemskiej i kosmosu, a przedstawiającego zmienność i złożoność ciał niebieskich, zwłaszcza komet. Przywołane tu są zbieżne lub zbliżone do Heweliuszowych poglądy cytowanych przez niego autorów. Heweliusz protestant powoływał się przy tym

¹ Kremer, Włodarczyk (red.) 2013.

² Müller 2013.

³ Vermij 2013.

głównie na autorów katolickich. W swym antyarystotelizmie pozostawał jednak w sferze pojęć scholastycznych, w połowie drogi między nowatorstwem i tradycją, tak charakterystycznymi dla zróżnicowanego oblicza siedemnastowiecznej filozofii przyrody.

Podobne rozważania przeprowadził Pietro Daniel Omodeo w swym studium „Abraham von Franckenberg and Johannes Hevelius: The Brunian and Galileian Spirits of Seventeenth-Century Astronomy in Gdańsk” (ss. 39–60)⁴. Arystokrata śląski von Franckenberg znalazł w latach 40., w dobie wojny trzydziestoletniej, azyl w Gdańsku, gdzie przyjaźnił się z Heweliuszem, uczestniczył w jego obserwacjach i ułożył pochwalny wiersz załączony do *Selenographii* (1647). Autor analizuje jego dziełko *Oculus sidereus* (1644) publikowane w Gdańsku trzy lata przed *Selenographią*, inspirowane ideami Giordana Bruna i zestawia je z dziełem Heweliusza. Ich poglądy kosmologiczne były zbieżne, z wyjątkiem idei nieskończoności świata. Autor cytuje zdanie Heweliusza, który odcina się od tej kwestii, pozostawiając ją filozofom i wątpiąc w możliwość jej rozstrzygnięcia. Omodeo postuluje dalsze badania w tym zakresie na polu historii nauki, filozofii i teologii.

Maciej Jasiński zajął się wybranym zagadnieniem – „The Inhabitants of the Moon in Hevelius’s *Selenographia*” (ss. 61–67)⁵. Analizując kilka fragmentów dzieła wykazuje, że gdański astronom poruszał problem tylko marginalnie i ostrożnie tak jak nieco wcześniej Galileusz i John Wilkins. Hipotetyczni *selenici* służyli mu do unaocznienia czytelnikom, jakimi byłyby obserwacje Ziemi z pozycji Księżyca.

Frank Verbunt w studium „A Modern Analysis of the Star Catalogue of Hevelius” (ss. 69–80)⁶ stwierdza już na początku, że jest to ważny katalog w historii astronomii. Opisując jego układ, porównuje go z katalogiem Tychona Brahe w edycjach z 1602 i 1627 r., podkreślając, że jest znacznie obszerniejszy, w zbieżnych wynikach równie dokładny. Dokonane gołym okiem obserwacje Heweliusza zweryfikował Halley w czasie wizyty w Gdańsku w 1679 r. Współcześnie potwierdzają to pomiary satelity Hipparcosa. Autor Holender dwukrotnie podkreśla, z widoczną satysfakcją, rolę drugiej żony astronoma o holenderskich korzeniach,

---

⁴ Omodeo 2013.

⁵ Jasiński 2013.

⁶ Verbunt 2013.

Elżbiety z Koopmanów jako współtwórczyni osiągnięć męża. Dodajmy, że i ona musiała się odznaczać doskonałym wzrokiem.

Radosław Rek zajął się jedną z gałęzi prac obserwacyjnych gdańskiego uczonego – „Hevelius’s Sunspot Observations” (ss. 81–102)⁷. Ich wyniki są zawarte w *Selenographii* (1647), *Machinae coelestis pars posterior* (1679) oraz *Annus climactericus* (1685). Autor zestawił Heweliuszowe wyniki z obserwacjami innych ówczesnych astronomów w Europie a nawet na Dalekim Wschodzie. Heweliusz prowadził swoje obserwacje głównie w trzech okresach: 1642–1644, 1653 i 1659–1661. Pozwalają one zweryfikować niektóre błędne ustalenia, np. odnośnie do tzw. Maunder Minimum.

Voula Saridakis w szczegółowy sposób przedstawiła dzieje głośnego sporu – „The Hevelius – Hooke Controversy in Context: Transforming Astronomical Practice in the Late Seventeenth Century” (ss. 103–135)⁸. Wyróżniła trzy fazy tego sporu, odzwierciedlonego głównie w korespondencji gdańskiego astronoma z prezesem Royal Society – Henry Oldenburgiem oraz publikacjach uczestników sporu. Fazę drugą z lat 1673–1674 charakteryzowała ostrość i napastliwość Hooke’a i personalne ataki na gdańskiego astronoma, których nie pochwalali inni członkowie Królewskiego Towarzystwa. Protagonści przeciwstawiali swoje metody obserwacji – Hooke dowodził (głównie teoretycznie) wyższości instrumentów z przeziernikami optycznymi, poddając w wątpliwość dokładność wyników obserwacji Heweliusza. Heweliusz bronił swoich instrumentów z otwartymi przeziernikami, dowodząc, że lunety zmieniają pozycję, zachodzą parą, soczewki się tłuką. Satysfakcję dała mu wizyta Edmunda Halley’a, który po wspólnych obserwacjach pozostawił świadectwo dokładności obserwacji gdańskiego astronoma. Autorka podkreśla jednak, że odejście od metod Heweliuszowych było znakiem czasu i otwierało nowe możliwości dla zinstytucjonalizowanej od końca XVII w. uprawie astronomii.

W tekście „Hevelius as an Astronomical Table Maker” (ss. 137–157)⁹ Richard L. Kremer zajmujący się szerzej opracowaniami tablic astronomicznych w XVII-wiecznym Gdańsku, przypomina, że Heweliusz

---

⁷ Rek 2013.

⁸ Saridakis 2013.

⁹ Kremer 2013.

opublikował w tym zakresie dwa opracowania – *Tabula nova motus Lunae libratorii* zawarte w *Epistola de motu lunae libratorio...* 1654, ss. 14–18, zanalizowane niedawno przez Jarosława Włodarczyka oraz *Tabulae solares novae* zawarte w wydanym pośmiertnie *Prodromus astronomiae* (1690, ss. 53–86), skupiając się na tych ostatnich. Autor przypuszcza, że astronom mógł pracować nad tablicami planetarnymi, ale notatki mogły przepaść w pożarze jego domu. W odniesieniu do tablic solarnych odwołuje się do danych z wcześniejszego dziełka *Mercurius in Sole visus* (1662) oraz do wydanej korespondencji z Oldenburgiem i Kirchem. W pracy nad tablicami przejawiał się sceptycyzm Heweliusza w stosunku do *Tablic Rudolfińskich* (1627), znamienny zresztą dla całego środowiska gdańskiego.

W tytule swojego opracowania Derek Jensen stawia pytanie: „Judging Hevelius: Was He a Second Tycho Brahe?” (ss. 159–183)¹⁰. Autor rozpatruje wypowiedzi współczesnych Heweliuszowi i analizuje zachodzące między nim a Tychonem podobieństwa (budowa obserwatoriów z dużymi instrumentami pomiarowymi, obserwacje gołym okiem, pasja badania nieba) i różnice (odmienny stosunek do astrologii, obserwacje teleskopowe w wypadku Heweliusza). Ostatecznie daje pozytywną odpowiedź na tytułowe pytanie, uznając, że usprawiedliwionym było nazywanie go *redivivum* Tychona i kontynuatorem duńskiego uczonego. Do listy podobieństw można dorzucić szczególną dbałość o estetykę instrumentarium oraz jeden jeszcze fakt – Tychonowi towarzyszyła w jego obserwacjach siostra, Heweliusz znalazł towarzyszkę i współpracownicę w osobach swych dwóch kolejnych żon. Drobnego sprostowania wymaga jeden szczegół – opisując rycinę z *Firmamentum Sobiescianum* (1690) przedstawiającą Heweliusza przed Uranią i areopagiem astronomów autor pisze, że astronom trzyma w lewej ręce kwadrant (s. 176). Jest to tymczasem sekstans, ulubiony jego instrument, który po feralnym pożarze obserwatorium Heweliusz zaliczył do konstelacji niebiańskich – Sextans Uraniae (astronom prezentuje na rycinie wszystkie wprowadzone przez siebie konstelacje).

Susan Keyes omówiła dzieje i zawartość oryginalnej korespondencji astronoma – „The Correspondence of Hevelius at the Paris Observatory” (ss. 185–200)¹¹. Listy nadsyłane do Heweliusza oraz kopie i bruliony

---

¹⁰ Jensen 2013.

¹¹ Keyes 2013.

jego odpowiedzi po długiej wędrówce i zmianach właścicieli spoczyły pod koniec XVIII w. w bibliotece paryskiego Obserwatorium. Fatalne dla ich integralności stały się w XIX w. kradzieże włoskiego hrabiego Guglielma Libriego.

Klaus-Dieter Herbst zajął się wybraną grupą korespondentów astronomia – „Hevelius’s Correspondence with Scholars in Leipzig” (ss. 201–211)¹². Było ich w sumie piętnastu, a najważniejszymi byli Andreas Brummer, Johan Abraham Ihle, Gottfried Kirch i Christoph Pfautz. Heweliusz wymieniał z nimi wyniki obserwacji, informacje o książkach, dane o sprzedaży jego własnych dzieł w Lipsku, prosił o poszukiwanie asystenta. Autor uważa zachowaną korespondencję za przejaw kształtowania się wczesnego oświecenia.

Autorzy Chantal Grell i Igor Kraszewski zaprezentowali głównego korespondenta Heweliusza – „Between Politics and Science: Pierre Des Noyers – Correspondent of Johannes Hevelius at the Polish Court” (ss. 213–229)¹³. Po omówieniu wiadomości o życiu francuskiego sekretarza królowej Ludwiki Marii Gonzagi przedstawione zostały jego zainteresowania astrologią, alchemią oraz innowacjami naukowymi w XVII w. – maszynami do liczenia Pascala, eksperymentami próżniowymi i pomysłem budowy samolotu – a także astronomią obserwacyjną, odzwierciedloną w jego relacjach z Heweliuszem. O pochodzeniu Des Noyersa niewiele wiadomo, byłoby pożądanym, aby badacze francuscy rozszyfrowali jego herb znajdujący się na pieczętkach listów.

W krótkim tekście zamykającym tom Jānis Kaminskis i Jānis Klētnieks ukazali losy jednego z pomocników Heweliusza – „The Activities of Georgius Krüger, Secretary of Astronomer Johannes Hevelius, in Courland” (ss. 231–235)¹⁴. Pochodzący z Brandenburgii Krüger był w latach 1676–1679 sekretarzem i asystentem gdańskiego astronoma, lecz posądzony o wywołanie pożaru jego domów, opuścił Gdańsk i osiadł w Mitawie (Jelgawie) w ówczesnej Kurlandii (Łotwa), gdzie do śmierci w 1708 r. publikował roczne kalendarze z prognozykami.

W tomie brakuje indeksu nazwisk.

---

¹² Herbst 2013.

¹³ Grell, Kraszewski 2013.

¹⁴ Kaminskis, Klētnieks 2013.

3. *Jan Heweliusz*, pod redakcją Marii Pelczar i Jarosława Włodarczyka.

Radom: Instytut Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut
Badawczy w Radomiu, 2011, ss. 360.

Z okazji czterechsetnej rocznicy urodzin Heweliusza miały w Gdańsku miejsce w okresie od maja 2010 r. do czerwca 2011 r. prelekcje zorganizowane przez Bibliotekę Gdańską PAN jako cykl *Jan Heweliusz – chluba Gdańska i nauki polskiej*. Stały się one następnie podstawą książki *Jan Heweliusz*, pod redakcją Marii Pelczar i Jarosława Włodarczyka, wydanej przez Instytut Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy w Radomiu, Radom 2011, ss. 360¹⁵. Trzeba tu na początku ze smutkiem zauważyć nieuprawnione posunięcie wydawców i redaktorów, świadczące o nielojalności wobec ośmiu autorów prelekcji – ich teksty potraktowano bowiem łącznie jako monografię złożoną z ośmiu rozdziałów i ich nazwisk nie zamieszczono ani w spisie treści, ani na stronach tytułowych poszczególnych części. Zamieszczono je osobno, na odwrocie strony tytułowej całości, po nazwiskach redaktorów i recenzentów.

Cykl otwiera tekst Lecha Mokrzeckiego „Gdańsk Heweliusza jako ośrodek nauki, oświaty i kultury” (ss. 11–33)¹⁶. Autor nakreślił szeroką panoramę kultury intelektualnej, artystycznej (sztuki wizualne i muzyka) oraz piśmiennictwa znamionujących Gdańsk na przestrzeni od XVI do XVIII w. Przedstawiając działalność Gimnazjum Akademickiego autor przypomniał lata szkolne spędzone w jego murach przez młodzieńczego Heweliusza (urozmaicone pobytami na studiach w Królewcu), które dały mu solidną znajomość humaniorów, nauk ścisłych i prawa.

W studium „Chluba Gdańska” (ss. 35–81)¹⁷ Helena Dzieńis dała przegląd poezji gratulacyjnej – utworów łacińskich (z tłumaczeniami na język polski), zamieszczanych w dziełach Heweliusza przez jego przyjaciół, utrzymanych w stylistyce barokowej, pełnej aluzji mitologicznych i panegirycznych pochwał, porównujących ich ziomka do najwybitniejszych astronomów. Autorka omówiła z kolei bogate piśmiennictwo gdańskie poświęcone Heweliuszowi po jego śmierci w XVIII, XIX

---

¹⁵ Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011.

¹⁶ Mokrzecki 2011.

¹⁷ Dzieńis 2011.

i XX w., kolejne obchody upamiętniające rocznice jego urodzin i śmierci aż po Rok Jana Heweliusza w 2011 r. Wymieniła popiersia, pomniki, tablice, medale, znaczki pocztowe, jakimi Gdańsk przypominał i przypomina niezmiennie swego wielce zasłużonego obywatela.

Ewa Ogonowska przedstawiła Heweliusza jako „Wydawcę i drukarza” (ss. 83–95)¹⁸ w oparciu o wcześniejsze opracowanie Anny Siemiginowskiej (1983). Niezwykle dbały o szatę graficzną swych dzieł astronom w początkowym i końcowym okresie swej działalności korzystał z usług drukarni gdańskich, zaś w latach 1662–1679 stworzył w swym domu prywatną drukarnię kierowaną przez Szymona Reinigera młodszego, którą niestety zniszczył pożar i odtworzona już nie została. Przyjmuje się, że Heweliusz publikował swe dzieła w nakładzie 500 do 900 egzemplarzy (w edycji luksusowej na lepszym papierze i popularnej), z czego 200 egzemplarzy rozdawał. W Bibliotece Gdańskiej przetrwały egzemplarze *Selenographii* (1647) i *Machinae coelestis pars prior* (1673) o rycinach ręcznie kolorowanych farbami, według tradycji ręką samego Heweliusza (bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że zastąpiły go w tym wypadku jego dwie kolejne, utalentowane żony). Sprostowania wymaga jeden szczegół – *Selenographia* (1647) nie była dedykowana Władysławowi IV, lecz rodzinnemu miastu.

„Symbioza nauki i sztuki w dziele Heweliusza” (ss. 97–165)¹⁹ to przypomnienie moich publikacji z lat 70. i 80., w których przedstawiłam wykształcenie i zamiłowania artystyczne Heweliusza, instrumentarium ze zdobionymi w stylu barokowym przyrządami, ilustracje naukowe wykonywane jego precyzyjnym rylcem, szatę typograficzną dzieł – frontyspisy i winiety – oraz zawarte w nich treści ideowe i wreszcie portrety Heweliusza. Jego przyrządy astronomiczne były obiektami naukowo-użytkowymi o wysokich walorach estetycznych. Do sporządzania ilustracji zatrudniał najlepszych artystów – malarza Andreasa Stecha, rytowników Isaaka Saala i Charlesa de La Haye. Na uwagę zasługuje tu zwłaszcza *Firmamentum Sobiescianum* (1690), najwspanialszy barokowy atlas nieba. Na frontyspisach dzieł system znaków alegorii i emblematów odzwierciedla idee pracy i trudu astronoma oraz wkład uczonych przeszłych stuleci. Nie wahał się też Heweliusz upamiętnić własnej osoby na rycinach

---

¹⁸ Ogonowska 2011.

¹⁹ Targosz 2011.

portretowych oraz rycinach przedstawiających go przy pracy, przy instrumentach swego obserwatorium.

Z. Lidia Pszczółkowska w studium „Korespondenci Jana Heweliusza” (ss. 167–191)²⁰ przedstawiła nie tyle sylwety korespondentów, co skomplikowane losy rękopisów listów i ich kopii rozsianych po całej Europie. Z zawartości korespondencji omówiła bliżej wymianę listów z Atanazym Kircherem i Adamem Adamandym Kochańskim. W tekście brak niekiedy przypisów, a przy cytowanych dziełach numerów stron.

Grzegorz Szychliński poruszył sprawę pomiaru czasu istotną przy obserwacjach astronomicznych – „Jan Heweliusz i zegar wahadłowy” (ss. 193–201)²¹. W oparciu o stwierdzenia astronoma z *Machinae coelestis pars prior* (1673) i zawartą tam ikonografię, autor ukazał jak Heweliusz eksperymentował z budową zegara wahadłowego, równoległe do prac Christiaana Huygensa, który swój zegar pendułowy opatentował w 1657 r. W czasie wizyty pary królewskiej w obserwatorium Heweliusza astronom darował Janowi Kazimierzowi zegar swojej konstrukcji. Dodajmy, że król był wielkim amatorem i kolekcjonerem zegarów. Sprostowania wymaga data tej wizyty – 29 grudnia nie 1660 (s. 200), lecz 1659 r.

Jarosław Włodarczyk w tekście „Księżyc Jana Heweliusza” (ss. 203–241)²² zaczął od omówienia rysunków i map Księżyca poczynając od map Galileusza po *Selenographię* (1647), z kolei analizując mapy Heweliuszowe i przedstawiając różne pomysły astronomów XVII w. odnośnie do nomenklatury świata księżycowego, w której niewiele zostało przyjęte z propozycji gdańszczanina. Osobno autor przedstawił poglądy Heweliusza związane ze zjawiskiem libracji Księżyca ujęte w traktacie – liście dedykowanym Giovanniemu Baptyście Ricciolemu *De motu Lunae librationis* (1654). Autor zamknął swe rozważania stwierdzeniem, że ostatecznie zagadkę tego zjawiska rozwiązał młody Newton w swej pierwszej publikacji z dziedziny astronomii z 1676 r.²³

Maria Otto załączyła wykaz publikacji Heweliusza – prac samoistnych oraz artykułów ogłoszonych w *Acta Eruditorum* w liczbie trzynastu oraz *Philosophical Transactions* w liczbie dziewiętnastu (ss. 243–247)²⁴.

---

²⁰ Pszczółkowska 2011.

²¹ Szychliński 2011.

²² Włodarczyk 2011.

²³ Newton 1676.

²⁴ Otto 2011.

Do tomu załączone zostało tłumaczenie pracy Heweliusza *O ruchu libracyjnym Księżyca* w przekładzie Jarosława Włodarczyka i Remigiusza Presia, z komentarzem Jarosława Włodarczyka (ss. 250–312)²⁵ oraz *Atlas faż Księżyca z Selenographii (1647)* (ss. 313–354)²⁶.

Publikacja odznacza się pięknie reprodukowanym materiałem ilustracyjnym, w dużej liczbie barwnym, z wykorzystaniem egzemplarzy kolorowanych dzieł Heweliusza w posiadaniu Biblioteki Gdańskiej PAN. Odnośniki do ilustracji w tekstach prac zostały niestety pomyłone – w trakcie prac redakcyjnych musiała się zmienić numeracja stron i zmian tych nie uwzględniono.

4. *Johannes Hevelius and His Gdańsk*, edited by Marian Turek. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 2013, ss. 251, format A4.

Pod patronatem Gdańskiego Towarzystwa Naukowego miała miejsce 25 listopada 2011 r. konferencja, której owocem jest anglojęzyczna publikacja *Johannes Hevelius and His Gdańsk*. Edited by Marian Turek. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 2013, ss. 251, format A4, bogato ilustrowana²⁷.

Przedmowę napisał w lutym 2012 r. Andrzej Zbierski (ss. 11–13)²⁸, wspominając w jej zakończeniu, że w sierpniu 2011 r. kosmonauci z Międzynarodowej Stacji Kosmicznej pozdrowili z okazji rocznicy Heweliusza Gdańsk i gdańszczan.

Na tom składa się dziewiętnaście tekstów dwudziestu autorów, w tym czwórki cudzoziemców, tekstów rozłożonych na pięć grup tematycznych.

Pierwszą grupę zatytułowaną *Hevelius, the Man of Many Parts* otwiera tekst Jarosława Balcewicza – „Johannes Hevelius as Entrepreneur and Inventor” (ss. 17–34)²⁹, dający ogólne spojrzenie na życie Heweliusza w rodzinnym mieście, jego wykształcenie, organizowanie obserwatorium, jakość przyrządów i publikacje kolejnych dzieł oraz wynalazki

---

²⁵ Hevelius 2011a.

²⁶ Hevelius 2011b.

²⁷ Turek (red.) 2013.

²⁸ Zbierski 2013a.

²⁹ Balcewicz 2013.

(śruba mikrometryczna, peryskop, zegar pendulowy). W zakończeniu autor słusznie stwierdza, że z dzisiejszej perspektywy patrząc Heweliusz był biznesmenem, specjalistą od promocji, marketingu i *public relations*. Literatura przedmiotu cytowana w przypisach jest jednak bardzo wybiórcza i brak im profesjonalnej redakcji.

Jerzy Błażejowski w krótkim tekście zajął się podstawowym zawodem Heweliusza – „Hevelius’ Brewerie within the Context of the Brewing Industry in Gdańsk” (ss. 35–39)³⁰. Autor dał rys historii piwowarstwa, poczynając od starożytnych Sumerów i koncentrując się na Gdańsku. Heweliusz był browarnikiem z dziada pradziada i za swojego życia głównym browarnikiem w mieście, co dawało mu podstawy zamożności. Był właścicielem browarów produkujących mocne piwo *Jopenbier*, cenione w innych krajach Europy. W nawiązaniu do tej tradycji w latach 1985–2001 produkowano w Gdańsku piwo o nazwie Hevelius, obecnie na rynku dostępne jest piwo Johannes.

W astronomii opartej na obserwacjach, a nie powtarzalnych eksperymentach, dawne obserwacje, szczególnie tak liczne, regularnie prowadzone i precyzyjne jak dokonania Heweliusza są nadal cenne dla astronomów dzisiejszych – wykazuje Piotr Gnaciński w tekście „Hevelius’ Observations and Modern Astronomy” (ss. 41–46)³¹, dając przykłady z obserwacji gwiazd w jego katalogu, obserwacji gwiazd novae, komet, plam na Słońcu oraz zjawisk atmosferycznych, takich jak np. sześć pozornych Słońc obserwowanych w Gdańsku w 1661 r., analizowanych przez współczesnych astronomów.

Anna Siemiginowska przedstawiła działanie prywatnej drukarni Heweliusza – „The Private Printing House of Hevelius During the Period 1662–1669” (ss. 47–54)³². Do tytułu wkradł się błąd, datą końcową był bowiem rok 1679 – feralny pożar domów uczonego, który zniszczył także i drukarnię tak, że nie dało się jej już odtworzyć. Autorka podkreśla na wstępie, że już w XVI w. astronomowie zakładali drukarnie czuwając osobiście nad skomplikowanym drukiem wyników swych obserwacji i Heweliusz szedł tu bezpośrednio w ślady Tychona Brahego. Założona przez niego drukarnia dawała gwarancję poprawności druku

---

³⁰ Błażejowski 2013a.

³¹ Gnaciński 2013a.

³² Siemiginowska 2013.

przy bardzo wysokich walorach estetycznych publikacji. Autorka omawia kwestie organizacji, wysokości nakładów, kolportażu. Sprostowania wymaga jedna kwestia (s. 51) – Heweliusz przygotowując wydanie *Machinae coelestis pars prior* (1673) sprowadził specjalnie z Holandii rytownika Isaaka Saala a nie Charlesa de La Haye, który przybył do Gdańska z Francji w latach późniejszych.

„Johannes Hevelius’ Invention of the Pendulum Clock” Grzegorza Szychlińskiego (ss. 55–59)³³ jest angielską wersją omówionego już tekstu polskiego „Jan Heweliusz i zegar wahadłowy” z książki *Jan Heweliusz*, pod redakcją M. Pelczar i Jarosława Włodarczyka³⁴.

Józef Włodarski przedstawił karierę Heweliusza w życiu swego miasta – „Johannes Hevelius the City Councillor and Politician” (ss. 61–70)³⁵. Zajmował on kolejno różne funkcje, poczynając od cechu piwowarów, poprzez radę Starego Miasta aż po godność rajcy reprezentującego ją w radzie Głównego Miasta Gdańska – pozycji, jakiej nie osiągnął żaden z jego przodków. Poszukiwanie mecenasa dla prowadzonych przez siebie prac zaowocowało z kolei relacjami z dworem polskim od Władysława IV po Jana III Sobieskiego oraz dworem francuskim Ludwika XIV. Sprostowania wymaga informacja jakoby sejm polski zatwierdził nobilitację Heweliusza (s. 63) – odnosi się ona do osoby krewnego astronoma – Johanna Heckera. Heweliusz nieformalnie nobilitowany takiego zatwierdzenia się nie doczekał.

Część druga publikacji – *Gdańsk, the Home of Hevelius* rozpoczyna doniesienie Janusza Dargacza „New Findings Regarding the Site of the Houses Belonging to Johannes Hevelius” (ss. 73–79)³⁶. Na podstawie ikonografii z epoki, zdjęć z przelomu XIX i XX w. oraz danych archiwalnych, autor wykazuje, że trzy frontowe kamienice Heweliusza przy ul. Korzennej (Pfefferstadt), które przyjęło się łączyć z numerami 53, 54, i 55 w rzeczywistości były kamienicami o numerach 47, 48, 49. Należały one do potomków astronoma do 1802 r.

Jacek Friedrich – „The Architectural Landscape of Gdańsk in the Time of Johannes Hevelius” (ss. 81–103)³⁷ daje przegląd budowli, ja-

---

³³ Szychliński 2013.

³⁴ Szychliński 2011.

³⁵ Włodarski 2013a.

³⁶ Dargacz 2013a.

³⁷ Friedrich 2013a.

kie powstawały w Gdańsku od daty urodzin po datę śmierci astronoma. Są wśród nich Złota Brama, imponujący łańcuch fortyfikacji i prowadzących do miasta bram, Wielka Zbrojownia, fasada Dworu Artusa, zwieńczenie wież Ratusza Głównego Miasta i kościoła św. Katarzyny na Starym Mieście, Ratusz staromiejski, Kaplica Królewska. Gdy mowa o Wielkiej Zbrojowni i eksponowanych w niej osobliwościach warto nadmienić, że przechowywano tu wielki kwadrant Piotra Krügera, który następnie przejął i wykończył Heweliusz. Artykuł ilustrowany jest starymi fotografiami wykonanymi przed II wojną światową, a nie zdjęciami przedstawiającymi powojenne rekonstrukcje.

Andrzej Januszajtis – „The Family Environment of Johannes Hevelius” (ss. 105–112)³⁸ przedstawia przodków astronoma, obecnych na Pomorzu i w Gdańsku od XV w. a z kolei jego najbliższą rodzinę, dwie kolejne żony oraz dzieci – wcześniej zmarłego synka oraz trzy córki.

„The Job of Seventeenth Century Gdańsk: The Response of Johannes Hevelius to the Fire at his Observatory” Marii Otto (ss. 113–122)³⁹ to wybór relacji o pożarze z 1679 r. oraz fragmentów listów samego Heweliusza, w których biada on nad stratami, jakie poniósł, poddając się jednak woli Boga. *Urania*, o której wspomina (s. 117), to jednak nie jego pisane dzieło, lecz określenie na astronomiczne, materialne wyposażenie obserwatorium – *pretiosissima mea Urania, czy splendidissima mea Urania cum omnibus et singularis maximis organis atque telescopiis* (ss. 118, 119). Największy teleskop z tarasu obserwacyjnego nie mógł jednak mierzyć blisko 40 metrów (ss. 116, 118) – długość jego była wyrażona w stopach, mierzył 60 stóp czyli ok. 17 m. Dłuższa luneta była montowana poza miastem.

Część trzecia esejów zatytułowana jest *Seventeenth Century Gdańsk as a Center of Intellectual and Cultural Life*. Rozpoczyna ją tekst Mariusza Brodnickiego – „The Natural Science Curriculum of the Gdańsk Academic Gymnasium During Johannes Hevelius Time” (ss. 125–136)⁴⁰. Autor rekonstruuje stan nauk w okresie pobytu w Gimnazjum Heweliusza, skupiając się głównie na osobie Adriana Pauli, wykładającego w najwyższej klasie filozofię przyrody i na jego stosunku do Arystotelesa

---

³⁸ Januszajtis 2013.

³⁹ Otto 2013a.

⁴⁰ Brodnicki 2013a.

i św. Augustyna. Informacja jakoby Heweliusz był zaproszony do Paryża po założeniu Académie des Sciences i z zaproszenia nie skorzystał (s. 133) nie jest prawdziwa.

Danuta Szlagowska przedstawiła Gdańsk od strony muzycznej – „Music in Gdańsk in the Time of Johannes Hevelius” (ss. 135–154)⁴¹. Muzyka towarzyszyła mieszkańcom miasta w szkołach, kościołach, domach, na ulicach, w Ratuszu i Dworze Artusa. Autorka zaprezentowała szereg znaczących postaci kapelmistrzów, organistów i skrzypków. Do dziś gdańskie zbiory muzykaliów rękopiśmiennych i starodruków z XVII w. są jednymi z najbogatszych w Europie. Są wśród nich utwory polifoniczne oraz reprezentujące barokową *musica moderna*. Do tomu dołączona została płytka z nagraniami muzyki gdańskiej z Heweliuszowych czasów.

„Poetry in Honour of Johannes Hevelius in *Machinae coelestis pars posterior* (ss. 155–159)⁴² Moniki Żmudzińskiej-Brodnickiej daje przegląd autorów okolicznościowych wierszy, którzy ozdobili wydanie *Selenographii* (1647) i *Machinae coelestis pars posterior* (1679) oraz zawartych w nich barokowych epitetów, przyrównujących Heweliusza do największych uczonych i postaci mitycznych – Atlasa i Apollona.

Czwarta część tomu nosi tytuł *Hevelius and the Republic of Letters* i dotyczy powiązań Heweliusza ze światem ówczesnych uczonych. Ten blok otwiera dwuczęściowy tekst Philipa Beeley’a i Kima McLean-Fiandra – „Scholarly Collaboration and the Promotion of Knowledge in the Seventeenth Century and Today: Hevelius, Wallis and Earl Modern Letters on Line” (ss. 163–179)⁴³. W części pierwszej przedstawiono korespondencję wymienianą między Heweliuszem i profesorem matematyki w Oxfordzie Johnem Wallisem, w części drugiej zaś nowoczesne możliwości otwierające się przed badaczami w *Digital Republic of Letters*, dzięki programowi *Early Modern Letters Online* (EMLO)⁴⁴.

„The Astronomical Observations of Jean-Félix Picard and Johannes Hevelius according to Documents Held at the Observatoire de Paris” (ss. 181–185)⁴⁵ – jest próbą podjętą przez Susanne Débarbat nielatwego

⁴¹ Szlagowska 2013.

⁴² Żmudzińska-Brodnicka 2013a.

⁴³ Beeley’a, McLean-Fiander 2013.

⁴⁴ Cultures of Knowledge Project [2017](#).

⁴⁵ Débarbat 2013.

porównywania wyników obserwacji astronoma francuskiego i polskiego, używających różnych instrumentów i metod.

Bogdan Lisiak, monografista życia i dorobku naukowego jezuitę Adama Adamandego Kochańskiego przedstawił zawartość jego korespondencji z Heweliuszem – „Philosophical and Scientific Issues in the Correspondence Between Johannes Hevelius and the Jesuite Adam Kochański” (ss. 187–193)⁴⁶. W korespondencji prowadzonej w latach 1677–1686 przewijają się ważne zagadnienia dotyczące heliocentryzmu, komet, wyrobu soczewek. Gdy mowa o kwadrancie, który Heweliusz chciał pozyskać od Jana III Sobieskiego (s. 191), warto wyjaśnić, że chodziło o instrument pomysłu Tytusa Liwiusza Burattiniego z jego spuścizny przejętej przez króla (pisałam o tym szerzej w książce *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie 2012, ss. 586–589⁴⁷). Ostatni przypis 18 jest mylny – s. 82 odnosi się do monografii o Kochańskim, a nie do edycji jego korespondencji.

Nausicaa Elena Milani zajęła się głośnym sporem w życiorysie naukowym Heweliusza – „The Prodromus Cometicus in the Académie des Sciences and the Royal Society: The Hevelius-Auzout Controversy” (ss. 195–208)⁴⁸. Spór dotyczył obserwacji komety z przelomu 1664 i 1665 r. Wyniki obserwacji Heweliusza z 18 lutego 1665 r. nie zgadzały się z wynikami innych astronomów – z Francji, Anglii, Włoch i Holandii. Heweliusz bronił swego stanowiska, uważając nawet, że zaobserwował inny *phenomenon* niebieski. Adrien Auzout ze świeżo założonej Académie des Sciences i uczeni z Royal Society pominieli milczeniem jego wyjaśnienia.

Część piąta i ostatnia nosi tytuł *1611–2011: Two Anniversaries*. Składają się na nią dwa teksty. Jerzy Limon poruszył temat gdańskiego teatru – „1611: A Remarkable Year for Gdańsk and its Theatre” (ss. 211–228)⁴⁹. W 1611 r. zaczęto bowiem budowę stałego, publicznego teatru wzorowanego na londyńskim teatrze elżbietańskim Fortune. Aktorzy angielscy występowali w Gdańsku od początku stulecia i Heweliusz mógł być widzem ich spektakli. Autor omówił też współczesne

---

⁴⁶ Lisiak 2013.

⁴⁷ Targosz 2012, ss. 586–589.

⁴⁸ Milani 2013.

⁴⁹ Limon 2013.

festiwale szekspirowskie w Gdańsku i budowę teatru nawiązującego do dawnych tradycji.

Monika Mikołajczyk przedstawiła wszystkie wydarzenia kulturalne i naukowe zorganizowane w Gdańsku z okazji Roku Heweliusza – „2011: The Year of Johannes Hevelius” (ss. 229–241)⁵⁰.

Tom zamyka wybrana bibliografia oraz wykaz dzieł i artykułów naukowych Heweliusza (ss. 245–251)⁵¹, przygotowane przez Monikę Mikołajczyk. Brakuje indeksu.

5. Jan Heweliusz i kultura heweliuszowska. Utilitas et delectatio.

**Pod redakcją Marii Mendel i Józefa Włodarskiego. Gdańsk 2013,
ss. 262, ilustracje, format A4.**

Uniwersytet Gdański uczcił rocznicę urodzin Heweliusza zbiorową publikacją *Jan Heweliusz i kultura heweliuszowska. Utilitas et delectatio*. Pod redakcją Marii Mendel i Józefa Włodarskiego, Gdańsk: Uniwersytet Gdański 2013, ss. 262, ilustracje, format A4⁵². Dwadzieścia esejów polskich autorów, głównie pracowników Uniwersytetu, rozłożono na trzy części. Osiem z nich ukazało się także w wersji angielskiej w książce omówionej powyżej *Johannes Hevelius and His Gdańsk...*⁵³. Polskie teksty zaopatrzone krótkimi streszczeniami angielskimi.

Część pierwszą – *Jan Heweliusz i jego czasy w świetle wyników badań – tekst w kontekście* otwiera artykuł Józefa Włodarskiego „Jan Heweliusz – rajca miejski i polityk” (ss. 15–25)⁵⁴, zaprezentowany też w wersji angielskiej w książce omówionej powyżej. Tu warto podkreślić, że autor uchwycił szereg danych wskazujących na to, że jako rajca Heweliusz popierał polską rację stanu. Do drobnych nieścisłości należy policzyć przeinaczenie Ismaela Boulliau w Izraela Boullian (s. 21), co sprostowano w edycji angielskiej⁵⁵.

⁵⁰ Mikołajczyk 2013a.

⁵¹ Mikołajczyk 2013b.

⁵² Mendel, Włodarski (red.) 2013.

⁵³ Turek (red.) 2013.

⁵⁴ Włodarski 2013b.

⁵⁵ Włodarski 2013a.

„Jan Heweliusz – browarnik gdański” Jerzego Błażejewskiego (ss. 27–31)⁵⁶ to również tekst polski, który ukazał się w cytowanej powyżej książce angielskojęzycznej⁵⁷.

„Ozdoba wieku i chluba ojczyzny – Jan Heweliusz, życie i edukacja” Elwiry Kamoli (ss. 33–41)⁵⁸ daje popularny przegląd wybranych wydarzeń z życia astronoma. Obok omówień faktów na podstawie źródeł z epoki włączone tu zostały cytaty z książki beletrystycznej Kornelii Stepan (tu błędnie podano Stefan) *Żona astronoma* (Wrocław 2010)⁵⁹, co dla niezorientowanego czytelnika może być mylące i uchodzić za źródło.

„Program edukacji przyrodniczej w okresie pobytu Jana Heweliusza w Athenae Gedanenses” Mariusza Brodnickiego (ss. 43–52)⁶⁰ to polski tekst artykułu angielskojęzycznego z *Johannes Hevelius and His Gdańsk*⁶¹.

„Pejzaż architektoniczny Gdańska czasów Heweliusza” Jacka Friedricha (ss. 53–62)⁶² znajduje się również w wersji angielskiej w powyżej cytowanej książce. Należy żałować, że pominięto tu ilustracje, które tam zamieszczono⁶³.

Krystyna Jackowska zajęła się analizą „Portretów Jana Heweliusza” (ss. 63–98)⁶⁴. Dała przegląd wizerunków graficznych astronoma oraz obrazów olejnych, o których mówią przekazy źródłowe, przede wszystkim zaś zachowanych dwóch portretów – pędzla Daniela Schultza, obecnie w Bibliotece Gdańskiej PAN oraz pędzla Andreasa Stecha, obecnie przechowywanego jako depozyt w Museum of the History of Science w Oxfordzie. Autorka ukazała kilka wątków ideowych rozpoznawalnych w tych malowanych, reprezentacyjnych dziełach, wskazując m.in. na inspiracje płynące z podręcznika Filippa Picinello *Mondo simbolico* (1678), będącego w posiadaniu astronoma.

---

⁵⁶ Błażejewski 2013b.

⁵⁷ Błażejewski 2013a.

⁵⁸ Kamola 2013.

⁵⁹ Stepan 2010.

⁶⁰ Brodnicki 2013b.

⁶¹ Brodnicki 2013a.

⁶² Friedrich 2013b.

⁶³ Friedrich 2013a.

⁶⁴ Jackowska 2013.

„Siedemnastowieczny gdański Hiob. Jan Heweliusz o pożarze swojego obserwatorium”⁶⁵ – tekst Marii Otto (ss. 99–116) ukazał się w wersji anglojęzycznej w *Johannes Hevelius and His Gdańsk...*⁶⁶.

Część drugą – *Heweliusz – niekończąca się obecność i inspiracja* otwiera artykuł Moniki Żmudzińskiej-Brodnickiej „Atlas uczonego świata – o poezji pisanej ku czci Jana Heweliusza” (ss. 121–128)⁶⁷. Jest to rozbudowany o obszerne fragmenty wierszy w przekładzie na język polski, tekst zamieszczony w powyżej cytowanej książce anglojęzycznej⁶⁸.

Podobnie tematem poezji, jednego z autorów gdańskich, zajęła się Agnieszka Witczak – „Johannes Petrus Titius. Wiersze okolicznościowe dedykowane Heweliuszowi” (ss. 129–145)⁶⁹, dając obszerne fragmenty utworów w oryginale łacińskim i w przekładach na język polski. Titius był profesorem poezji i retoryki w Gimnazjum Akademickim. Uczcił on wierszami kolejne małżeństwa Heweliusza, narodziny jego synka Jana Adeodata oraz największym poematem – prawdopodobnie urodziny styczniowe astronoma w roku 1679 – data podana w streszczeniu angielskim (s. 145), w tekście omyłkowo jako rok 1689 (s. 135), kiedy uczony już nie żył.

Piotr Kitowski w studium „Abrys niebieskiego dziwnego światła. Zorza polarna nad Gdańskiem w nocy 17/18 marca 1716 roku w opisie Johanna Arnda” (ss. 147–155)⁷⁰ zajął się rękopiśmienną relacją z Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu, pozostawioną przez profesora Gimnazjum Akademickiego w Toruniu, który przejeżdżał przez Gdańsk. Jest to jedna z licznych relacji o tym zjawisku obserwowanym na horyzoncie europejskim.

„Sto lat później. Informacje o astronomii i fizyce w gdańskim czasopiśmie *Danziger Erfahrungen* w latach 1739–1793” Piotra Paluchowskiego (ss. 157–163)⁷¹ to omówienie doniesień naukowych i popularnonaukowych z gdańskiego czasopisma. Znajdują się tu m.in. doniesienia o kometach z cytowanymi obserwacjami Heweliusza.

⁶⁵ Otto 2013b.

⁶⁶ Otto 2013a.

⁶⁷ Żmudzińska-Brodnicka 2013b.

⁶⁸ Żmudzińska-Brodnicka 2013a.

⁶⁹ Witczak 2013.

⁷⁰ Kitowski 2013.

⁷¹ Paluchowski 2013.

Piotra Gnacińskiego „Obserwacje Heweliusza a współczesna astronomia” (ss. 165–171)⁷² to tekst, który w wersji angielskiej ukazał się w *Johannes Hevelius and His Gdańsk*⁷³.

Podobnie artykuł Janusza Dargacza „Nowe ustalenia w sprawie lokalizacji domów Jana Heweliusza” (ss. 173–188)⁷⁴ ukazał się w tłumaczeniu angielskim w cytowanej powyżej książce anglojęzycznej⁷⁵.

Andrzej Woziński w „Astrologia w późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym Gdańsku w kontekście tutejszych realizacji artystycznych” (ss. 189–207)⁷⁶ rozpoczyna od zabytków artystycznych (wielki zegar w kościele Mariackim, wystrój Dworu Artusa), przede wszystkim jednak koncentruje się na rękopisach i starodrukach o treściach astronomiczno-astrologicznych przechowywanych w bibliotekach Gdańska i Prus oraz na osobach działających w Gdańsku astronomów, astrologów i lekarzy.

„Kosmiczne polowanie, czyli opowieści arktycznego nieba” Marii Sibińskiej (ss. 209–219)⁷⁷ poświęcone jest egzotycznemu tematowi – wyobrażeniom mitycznym Saamów, mieszkańców krainy Sápmi (Laponia). Na obserwowanym w czasie arktycznych nocy niebie dopatrywali się oni polowania na renifera, względnie losia. Ich wyobrażenia zdobią zachowane bębny szamanów.

Część trzecia i ostatnia zatytułowana jest *W stronę kultury Heweliuszowskiej?* W tekście „Rocznice, pomniki, wystawy, pamiątki jako przejawy «niedomkniętej rzeczywistości». Jan Heweliusz (1611–2011) i jego miejsce (w) pamięci zbiorowej” Anny Zalewskiej (ss. 223–235)⁷⁸ wspomniano o ponad czterystu imprezach zorganizowanych w Roku Jana Heweliusza, jest tu też mowa o *lieu de mémoire*, zjawisku *dryfującej luki*, *niedomkniętej rzeczywistości*, przy rażących niestety nieścisłościach na temat dzieła *Machina coelestis* i egzemplarzach rzekomo przechowywanych w Luwrze (s. 226), o pożarze w 1697 r. (s. 231) – z czego wynika, że owa pamięć jest jednak mocno nieprecyzyjna.

---

⁷² Gnaciński 2013b.

⁷³ Gnaciński 2013a.

⁷⁴ Dargacz 2013b.

⁷⁵ Dargacz 2013a.

⁷⁶ Woziński 2013.

⁷⁷ Sibińska 2013.

⁷⁸ Zalewska 2013.

„Wiek Heweliusza – uczonego, gdańszczanina, Europejczyka” Andrzeja Zbierskiego (ss. 237–240)⁷⁹ to tekst, który ukazał się po angielsku jako przedmowa do *Johannes Hevelius and His Gdańsk...*⁸⁰.

„Uczeni i miejsca. O kulturze heweliuszowskiej” Marii Mendel (ss. 241–252)⁸¹ to rozważania nad sytuacją we współczesnych uniwersytetach (autorka jest prorektorem do spraw kształcenia UG) i wprowadzenie pojęć „kultura heweliuszowska” oraz „utilitas et delectatio”, które weszły do tytułu i podtytułu tomu. „To kultura – pisze autorka – w której naukowcy są ludźmi zaangażowanymi i w miejsce, i w przestrzeń; ludźmi dzielącymi swoją mądrość i doświadczenie z innymi, czyniąc to zarówno dla nich, jak i dla siebie; użytecznie i z radością” (s. 250). Z satysfakcją mogę odnotować, że dane o kole uczonych przyjaciół zbierających się w domu Heweliusza oraz o pożytkach i przyjemnościach w pracy uczonego zaczerpnęła Maria Mendel z mojej książki *Jan Heveliusz uczonego-artysta* (Wrocław 1986, ss. 46, 92, 93)⁸².

Andrzej Taranek „Pamięci dzieła Jana Heweliusza *Firmamentum Sobiescianum sive Uranographia. Ekslibris Papieża Jana Pawła II, Gdańsk 1987*” (ss. 253–256)⁸³ – to wspomnienia artysty grafika z prac nad reprintem dzieła Heweliusza oraz ekslibrisem, dołączonym na początku omawianego tomu.

Zamyka go *Aneks* Marii Mendel – „Rok Jana Heweliusza dobiegł końca. Uniwersytet Gdański podsumowuje swój udział w jubileuszu wielkiego uczonego” (ss. 259–262)⁸⁴.

Jak i w omówionych powyżej publikacjach bardzo brakuje indeksu.

6. *Correspondance de Johannes Hevelius.*

Tome I. *Prolégomènes critiques, sous la direction de Chantal Grell.*

Turnhout: Brepols Publishers, 2014, ss. 653.

Pod patronatem szeregu wysokich instytucji akademickich zainicjowano w 2014 r. edycję korespondencji Heweliusza – *Correspondance de Johannes*

⁷⁹ Zbierski 2013b.

⁸⁰ Zbierski 2013a.

⁸¹ Mendel 2013a.

⁸² Targosz 1986.

⁸³ Taranek 2013.

⁸⁴ Mendel 2013b.

Hevelius, publikując tome I – *Prolegomènes critiques*, sous la direction de Chantal Grell. Turnhout: Brepols Publishers, ss. 653 i ilustracje⁸⁵. Głównym patronem przedsięwzięcia jest Académie Internationale d'Histoire des Sciences i publikacja stanowi tom 94 (tom 57 nowej serii) wydawanej przez nią serii *De diversis artibus*. Ze strony polskiej edycji patronuje Polska Akademia Nauk i Polska Akademia Umiejętności, a wśród licznych współpracowników znajdują się pracownicy Instytutu Historii Nauki PAN (pod kierunkiem Jarosława Włodarczyka) oraz Biblioteki PAN w Gdańsku. Na tom składają się uwagi wstępne, opracowanie życia i dzieł Heweliusza, historia korespondencji, jej inwentarz oraz zestawienia bibliograficzne, opracowane przez różnych autorów, w językach francuskim i angielskim.

Uwagi wstępne oraz pierwsza część poświęcona osobie astronoma – „Hevelius en son temps” (ss. 7–144)⁸⁶ wyszły spod pióra koordynującej całość Chantal Grell, historyczki, profesor Université de Versailles – Saint Quentin. Autorka przypomina, że o publikacji korespondencji zamyślał sam Heweliusz, podkreślający jej wagę naukową (za jego życia ukazał się tylko niewielki wybór listów). W XX w. zamierzano rozpocząć edycję tak we Francji (René Taton i Guy Picolet), jak i w Polsce (przez lata pracowała nad mikrofilmami Anna Siemiginowska z Biblioteki Gdańskiej PAN, dodajmy, przy wsparciu Pracowni Kopernikańskiej prowadzonej przez Pawła Czartoryskiego w Instytucie Historii Nauki PAN).

Spuścizna liczy 2773 listy – autografów-minut listów samego Heweliusza i korespondencji do niego napływającej oraz kilkanaście tomów kopii. Koleje losów tych zbiorów są skomplikowane. W XVIII w. wędrowały one z Gdańska do Petersburga i z Petersburga do Paryża, zmieniając właścicieli prywatnych i instytucje. Ostatecznie autografy, nieoszczędzone przez złodziei autografów, spoczęły w bibliotece paryskiego Obserwatorium, a nieco uszczuplone kopie we francuskiej Bibliotece Narodowej. Chantal Grell przewiduje, że publikacja tak ogromnego zbioru zajmie co najmniej dwadzieścia lat (publikacja mniej liczebnej korespondencji Marin Mersenne’a zajęła w XX w. lat pięćdziesiąt!). Będzie to edycja ostatniej ze znaczących korespondencji naukowych

---

⁸⁵ Grell (red.) 2014.

⁸⁶ Grell 2014.

z czasów między Galileuszem a Newtonem. Przyjmie formę częściowo papierową (w wypadku najważniejszych korespondentów), a częściowo elektroniczną. W związku z uwagami wstępnymi można tylko wyrazić z perspektywy polskiej żal, że w publikacji Redaktorka opowiedziała się za zakorzenioną w języku francuskim niemiecką wersją nazwy rodzinnego miasta Heweliusza, z którym splotło się całe jego życie i działalność (w pisowni francuskiej Dantzig), a nie za polską i aktualną nazwą, choć trudniejszą w wymowie.

W trzynastu rozdziałach swego opracowania Chantal Grell rozpoczęła od przedstawienia najważniejszych autorów piszących o Heweliuszu, poczynając od XVIII w. Omówiła dzieje Gdańska w XVII w., ważne dla odbiorców cudzoziemców, jego ówczesną strukturę społeczną, oblicze gospodarcze i kulturalne miasta, by przejść do stanu astronomii europejskiej w latach 1620–1630 (a właściwie od początków XVII w. po rok ok. 1620). Po raz pierwszy w sposób tak dokładny prześledziła młodzieńczą wędrówkę Heweliusza po krajach Europy zachodniej i zadzierzgnięte tam kontakty intelektualne. Po krótko przedstawiła jego uczestnictwo w życiu społecznym Gdańska. Następny rozdział poświęciła *Selenographii* (1647), najobszerniej omówionemu spośród dzieł astronoma. W kolejnych rozdziałach przedstawiła sieć kontaktów z uczonymi innych krajów, poszukiwanie mecenasów, spór o kometę z 1665 r., spór o metody obserwacyjne, tragiczny pożar domostw i obserwatorium, ostatnie dzieła oraz dzieje korespondencji.

To opracowanie Chantal Grell zostało przetłumaczone na język polski i wydane jako *Jan Heweliusz i jego czasy*, w przekładzie Igora Kraszewskiego, Warszawa–Gdańsk: Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów 2016, ss. 224⁸⁷. Pozycja ta stanowi tom I, rozpoczynający serię „Bibliotheca Heveliana”, która będzie się ukazywać pod redakcją naukową Jarosława Włodarczyka jako przedsięwzięcie równoległe do francuskiej edycji korespondencji, adresowane na odbiorców polskich. Autor przekładu miał swój udział w powstaniu tekstu Redaktorki całości, za co wyrażała mu ona podziękowanie. Tłumaczenie jest gładkie, z niewielkimi opuszczeniami tekstu francuskiego (w kwestiach dobrze znanych czytelnikowi polskiemu), z dodanymi natomiast cennymi

---

⁸⁷ Grell 2016.

uzupełnieniami przypisów. Poniżej odwołuję się do stron z tekstu oryginalnego i do tłumaczenia (w tym ostatnim numery kursywą).

Uściślenia wymaga zawód Heweliusza – *le brasseur*, w tłumaczeniu oddane zostało jako *piwowar* (ss. 33, 35, 62, 104; 158, 159, 45, 49, 93). Trzeba jednak zaznaczyć, że w języku polskim określenie „piwowar” oznacza rzemieślnika pracującego w browarze, a Heweliusz był właścicielem browarów, czyli browarnikiem (ten brak rozróżnienia wytykano mi jako błąd w moich wczesnych publikacjach).

Do zarysu dziejów astronomii pierwszej połowy XVII w. warto dodać, że instrument, który zrewolucjonizował obserwacje, luneta, docierała do Polski już w drugiej dekadzie stulecia za czasów Zygmunta III Wazy, głównie w zastosowaniu do celów militarnych, być może jednak nie tylko, a Galileusz miał licznych prywatnych studentów Polaków. Pisali o tym szeroko już w XIX w. Artur Wołyński, a w XX w. Bronisław Biliński (co przypomniałam w artykule „Polski wątek w życiu i sprawie Galileusza. *Galileo Galilei e il mondo Polacco* Bronisława Bilińskiego (1969) z uzupełnieniami”, *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* XXXII (2003), ss. 45–90⁸⁸ oraz w tłumaczeniu włoskim „*Motivi polacchi nella vita e nell’affaire di Galileo*”, *Epistemologia* XXXII (2009), ss. 23–70⁸⁹).

Rozdział poświęcony studiom zagranicznym i wojażom Heweliusza, zatytułowany *Le tour d’Europe* i po polsku *Tura kawalerska* (ss. 49; 69), wypadłoby raczej, zgodnie z duchem języka XVII w., zatytułować *Peregrinatio academica* (określenie przypomniane przez tłumacza w przypisie), termin „tura” wszedł bowiem w użycie dopiero w XVIII w. Jak wspomniano Chantal Grell poświęciła dużo uwagi doświadczeniom zagranicznym młodego Heweliusza i scharakteryzowała m. in. bliżej środowisko Lejdy, gdzie przebywał on rok na studiach. Określenie go jako przyszłego kupca, *un future négociant* (ss. 51, 53; 72, 76), nie jest jednak trafne, Heweliusz nie zaliczał się bowiem do warstwy kupieckiej. Lejda była rzeczywiście niezwykle prężnym, młodym ośrodkiem uniwersyteckim, ale Heweliusz studiując tu prawo i ekonomię (kameralistykę) nie znalazł satysfakcji dla swych zainteresowań astronomicznych, co dobitnie ukaże jego ówczesna korespondencja z Piotrem Krügerem.

---

⁸⁸ Targosz 2003.

⁸⁹ Targosz 2009.

O dwóch kolejnych żonach Heweliusza, Katarzynie z domu Rebeschke i Katarzynie Elżbiecie z domu Koopmann (ss. 61–62; 91–92), pisałam szerzej wykazując, że pierwsza z nich, choć słabego zdrowia i wcześniej zmarła, nie tylko dzielnie zawiadywała browarami odciążając w tym męża, ale podobnie jak i druga żona była uczestniczką jego obserwacji. Świadczy o tym korespondencja Heweliusza z Ismaëlem Boulliau z początku lat 50., z której wynika, że uczestniczyła ona w obserwacjach Księżyca i Słońca, ale przez skromność nie chciała się tym chwalić. Być może rysowała nawet projekcje, które rytował potem mąż. „Observationum lunarium suavissimam sociam” nazywał ją Heweliusz (*Savantki w Polsce w XVII w.* Warszawa: Komitet Historii Nauki i Techniki PAN 1997⁹⁰, ss. 427–428 i *passim*).

Osobny rozdział poświęciła Chantal Grell korespondencyjnym kontaktom Heweliusza z uczonymi, po raz pierwszy ukazując tu w całości niezwykle rozgałęzioną sieć korespondentów astronoma w poszczególnych krajach, podając liczbę wymienianych listów, okres trwania korespondencji i daty życia jej autorów oraz ewentualne publikacje listów. Jak wynika z zestawień czołowymi korespondentami był Pierre Des Noyers z dworu polskiego (256 listów z lat 1645–1686) oraz Ismaël Boulliau z Francji, torujący mu pośrednio dojście do dworu francuskiego. Sprostowania wymaga informacja jakoby Heweliusz i Boulliau obserwowali razem przejście Merkurego na tle tarczy słonecznej 3 maja 1661 r. (ss. 84; 129). Francuski gość astronoma wyjechał już jednak nieco wcześniej do Warszawy i obydwaj żalowali, że okazja wspólnego obserwowania tego zjawiska ich ominęła. Heweliusz dedykował przyjacielowi swoją rozprawę *Mercurius in Sole visus* (1662), a Boulliau wkrótce mu się zrewanżował (zob. mój artykuł *Ismaël Boulliau à Gdańsk et à Varsovie en 1661*, „Annales de l’ICES”, Liber amicorum, Mélanges en honneur de François Boulletreau, 2012, s. 263⁹¹).

W rozdziale o poszukiwaniu mecenasów Chantal Grell omówiła powiązania astronoma z dworem francuskim Ludwika XIV i polskim czasów Władysława IV, Jana II Kazimierza i Jana III Sobieskiego. Wypada zaznaczyć, że reprodukowana tu winieta przedstawiająca Heweliusza u stóp monarszego tronu z *Machinae coelestis pars posterior* (1679),

⁹⁰ Targosz 1997, ss. 427–428 i *passim*.

⁹¹ Targosz 2012, s. 263.

z dedykacją dla Jana III (il. 12, s. 147), nie przedstawia astronoma przed królem polskim, pochodzi bowiem z wcześniejszych dzieł dedykowanych Ludwikowi XIV (scena oczywiście nie realna, lecz imaginacyjna). Wspominany tu jest kilkakrotnie włoski uczyony działający na dworze polskim Tito Livio Burattini. Nazwa kwadrantu jego konstrukcji to *burattinometro*, a nie jak podano *burattinimeter* (ss. 96; 147). Do dawnego opracowania Antonia Favaro należy dodać monografię, jaką opracował Ilario Tancon, *Lo scienzziato Tito Livio Burattini (1617–1681) al servizio dei re di Polonia*. Trento: Università degli Studi di Trento, Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche 2005 ss. 194⁹².

W rozdziale poświęconym sporowi o kometę Autorka podkreśla, że rok jej pojawienia się – 1665 – stał się dla Heweliusza datą, od której zachwiała się jego pozycja astronoma. Jego obserwacje nie zgadzały się (częściowo) z wynikami innych obserwatorów i polemikę z uczonym gdańskim rozpoczął Adrien Auzout. Heweliusz do błędu się nie przyznał. W tle toczyły się zabiegi o pozyskanie względów Ludwika XIV. Określenie Boulliau, który wspierał Heweliusza jako „słodko fałszywego i przewrotnego” (*mielleux et perfide* – ss. 106; 164), jest chyba zbyt mocne – można bowiem zrozumieć jego rozgoryczenie skoro nie policzono go w poczet członków Académie des Sciences, co wyostrzało jego krytycyzm w stosunku do nich. Trzeba też rozumieć rozżalenie Heweliusza, który wyobrażał sobie współpracę pod skrzydłami wspólnego mecenasa, a spotykał się tylko z krytyką bądź milczeniem. Dobre początkowo stosunki z uczonymi francuskimi – Mersenne’em i Gassendim – nie znalazły kontynuacji w latach późniejszych (wyjątkiem był Boulliau). W relacjonowaniu sporu dotyczącego tylko jednej obserwacji jednej komety wypadaloby podać tło szersze – Heweliusz w swej działalności obserwacyjnej przeszedł dziewięć komet, a czterech spośród nich był „odkrywcą” – pierwszym obserwatorem. Z jego obserwacji korzystał potem Newton (P. Gnaciński, *Hevelius Observations and Modern Astronomy*. [W:] *Jobannes Hevelius and His Gdańsk*, Gdańsk 2013, s. 45⁹³).

Osobny rozdział dotyczy z kolei sporu, jaki po ukazaniu się *Machinae coelestis pars prior* (1673) rozgorzał między Heweliuszem a Robertem

---

⁹² Tancon 2005.

⁹³ Gnaciński 2013a, s. 45.

Hooke'em o metody obserwacji – Heweliusz dokonywał je gołym okiem, podczas gdy na Zachodzie astronomowie połączyli już instrumenty pomiarów kątowych z lunetami. Świadcstwo wysłanego do Gdańska z ramienia Royal Society młodego Edmunda Halleya w pełni potwierdziło dokładność obserwacji gdańskiego astronoma – nie można je uznawać za wydane „przez grzeczność” (*par courtoisie*), choć Halleya mógł razić upór starego, zgryźliwego dzentelmena (*old peevish gentleman* – ss. 134; 200). Na innym miejscu Autorka przyznaje, że dane uzyskane przez satelitę Hipparcos wykazują dokładność notowań Heweliusza, zdumiewającą jak na dokonywanie ich gołym okiem (ss. 139; 207–208). Fenomenalny wzrok gdańskiego astronoma nie sprzyjał niestety stosowaniu nowocześniejszych metod.

W uwagach o obserwatorium Heweliusza konieczne są korekty chronologiczne – było ono znaczące w skali europejskiej nie w latach 1640–1650 (ss. 98, 150) i początkach lat 60., lecz na całej przestrzeni lat 60., do początków lat 70. i powstania obserwatoriów w Paryżu i Greenwich. Pierwsze obserwatorium mieściło się na poddaszu tylnej kamienicy, właściwe, i rozbudowane z lat 60. na tarasie nad trzema kamienicami frontowymi przy ulicy Korzennej.

W końcowych rozdziałach, traktujących o feralnym pożarze obserwatorium i domów astronoma oraz schyłku jego życia, Chantal Grell omówiła ostatnie jego dzieła, częściowo wydane już pośmiertnie – *Prodromus astronomiae cum Catalogo fixarum et Firmamentum Sobiescianum* (1690). Gdy mowa o dodanych przez Heweliusza konstelacjach wypada uściślić nazwę gwiazdozbioru *Vulpecula cum Ansere* (ss. 138; 206) bo w nomenklaturze Heweliuszowej nie jest to lis (*le renard qui tient l'oïseau*) względnie lisek, lecz Lisiczka z Gęsią. Warto tu zauważyć, że w trzechsetną rocznicę śmierci Heweliusza w 1987 r. ukazała się edycja faksymilowa *Firmamentum Sobiescianum sive Uranographia*⁹⁴, w okładce imitującej skórę ze złotym liternictwem, z dedykacją dla Jana III Sobieskiego podpisaną przez Elżbietę wdowę i ze wstępem Heweliusza. Teksty podano w oryginale łacińskim i w tłumaczeniu na język polski, a na końcu zamieszczono dwuczęściowe posłowie opracowane przez Przemysława Rybkę (ss. I–VII) i piszącą te słowa (ss. VIII–XVIII) wraz z czterojęzycznymi streszczeniami. Warto też przypomnieć, że

---

⁹⁴ Hevelius 1987.

działo, które określiłam niegdyś jako „najwspanialszy barokowy atlas nieba”, prezentuje 54 plansze gwiazdozbiorów i dwie wielkie mapy – hemisferę północną i południową. Plansze ze znakami zodiaku wydano i sprzedawano oddzielnie. Zdobią one dzisiaj korytarz w lokalu Instytutu Historii Nauki w Pałacu Staszica w Warszawie. Na tle ograniczonych możliwości edytorskich w PRL-u było to przedsięwzięcie bardzo ambitne i udane, zasługa gdańskiego oddziału wydawnictwa naukowego Ossolineum (wcześniej ukazały się zagraniczne reprinty – *Selenographii* w Nowym Jorku w 1967 r. i *Machinae coelestis* w Lipsku w 1969). Można przy okazji wspomnieć, że egzemplarz *Firmamentum*, oprawiony w białą skórę, ofiarowano w roku edycji Janowi Pawłowi II w czasie jego wizyty na Westerplatte.

Nie sposób zgodzić się z końcową konkluzją, że Heweliusz pozostał odizolowanym i zmarginalizowanym amatorem zapatrzonym w przeszłość, odmawiającym uwagi nowej, zinstytucjonalizowanej nauce, która wówczas powstawała (ss. 135; 202–203). Gdański astronom w miarę możliwości śledził bacznie, co działo się w zachodniej Europie. Marzyło mu się dostanie w poczet członków paryskiej Académie des Sciences, a udało się zostać aktywnym członkiem londyńskiego Royal Society. Do dziś zachował się w zbiorach Państwowego Archiwum w Gdańsku dyplom przyjęcia Heweliusza do Królewskiego Towarzystwa ozdobiony miniaturą Karola II Stuarta (reprodukowany m.in. w *Jan Heweliusz*. Pod redakcją M. Pelczar i J. Włodarczyka, Radom 2011, s. 173⁹⁵). W swych kontaktach z Towarzystwem Heweliusz wychodził nawet poza ramy uprawianej przez siebie astronomii. Z jego podniety rozpisal np. szeroką ankietę dotyczącą oddziaływania niskich temperatur w przyrodzie, a w sumie opublikował dziewiętnaście doniesień na łamach *Philosophical Transactions* (M. Czerniakowska, Związki Jana Heweliusza z Royal Society w Londynie, *Rocznik Gdański* LXV (2005), ss. 121–136⁹⁶; K. Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem...*, ss. 353–354⁹⁷). Korespondencja zastępowała mu kontakty bezpośrednie. To, że oryginały korespondencji spoczęły w bibliotece Obserwatorium paryskiego i jego pracownicy uczestniczą dziś w przygotowaniu edycji, Chantal

---

⁹⁵ Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, s. 173.

⁹⁶ Czerniakowska 2005.

⁹⁷ Targosz 2012, ss. 353–354.

Grell uznała za ironię losu (ss. 8; 10). Można też powiedzieć, że jest to rekompensata losu za dawne niepowodzenia.

W krótkim rozdziale pt. *Obywatel Gdańska* jest mowa o zebraniach (rzekomo codziennych) w gościnnym domu Heweliusza, gdzie schodziło się grono jego przyjaciół, aby rozmawiać na tematy związane głównie z astronomią i historią (ss. 61–62; 90–91). Te zebrania domagają się właśnie osobnego komentarza. Zapewne nie odbywały się zbyt często, ale jego uczestnikami byli zamożni gdańszczanie interesujący się nowościami w dziedzinie nauk, a nie uczeni z Gimnazjum Akademickiego reprezentujący tradycyjne gałęzie wiedzy. Sytuacja przypomina czasy sprzed ukonstytuowania się Royal Society w Londynie. W tym to gronie działał lekarz (nie adwokat) Izrael Conradt (1634–1715), dokonujący eksperymentów fizycznych w swym domu i wygłaszający tam prelekcje, który jawnie wysunął myśl o utworzeniu w Gdańsku towarzystwa za wzorem Francuzów, Anglików, Włochów, Holendrów i Niemców z ich towarzystwami i publikacjami. Dowodził, że Gdańsk zawsze obfitował w wybitne umysły (*nostra videlicet haec civitas bonorum ingeniorum semper fuerit fertilis*). Jego idea została zrealizowana niestety dopiero po półwieczu, tym niemniej pomysły kielkowały już w czasach Heweliusza i w otaczającym go gronie osobistości (K. Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem...* s. 340)⁹⁸. Na dworze polskim, pod protektorem władców, działała grupa uczonych, utrzymujących żywe kontakty z Heweliuszem, którą określiłam jako preakademię (*La cour royale de Pologne au XVIIe siècle – centre préacadémique*. [W:] *Lieux du pouvoir au Moyen Age et à l'époque moderne*. Textes réunis et présentés par Michał Tymowski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1995, ss. 215–237⁹⁹).

Ilustracje w omawianym tomie *Prolegomenów* nie wypadły w pełni korzystnie. Za podstawę posłużyły egzemplarze *Selenographii* (1647) i *Machinae coelestis pars prior* (1673) z Biblioteki Gdańskiej PAN, zakupione pod koniec XVIII w. od potomków astronoma i wedle tradycji kolorowane farbami przez samego Heweliusza (bardziej prawdopodobne, że wykonawczyniami były żony astronoma). Reprodukcje w kolorze znalazły się na końcu tomu, w tekście natomiast zamieszczono reprodukcje bez koloru, które wskutek tego wypadły zdecydowanie przeczerńnione,

⁹⁸ Targosz 2012a, s. 340.

⁹⁹ Targosz 1995.

nie oddające barw a zacierające finezję graficzną rycin. W zestawie ilustracji na uwagę zasługuje zegar słoneczny w wykonaniu Heweliusza, który uchodził za zaginiony, a znajduje się obecnie w Centre d'histoire des sciences et des techniques w Liège (il. 3a, 3b).

Tekst oryginalny Chantal Grell nie posiada indeksu. Wydanie polskie zaopatrzone w indeks, niestety bardzo niepełny (tytułem przykładu – René Taton, cytowany co najmniej cztery razy ma tylko jeden odsyłacz, Karolina Targosz z ponad dziesięciu cytowań tylko trzy, M. Turek cytowany na s. 91 w ogóle nie występuje). Wydawcom „Bibliotheca Heveliana” warto też zwrócić uwagę na dzielenie obcych wyrazów, które jest mechaniczne i nie oddaje struktur poszczególnych języków, co powoduje niemiłe zgrzyty przy lekturze.

Części druga, trzecia i czwarta *Prolegomenów* posiadają charakter pomocniczy, materiałowo-bibliograficzny, w opracowaniu kilku autorów w językach francuskim bądź angielskim. Część druga – „Histoire du texte et description du corpus” (ss. 145–246)¹⁰⁰ opracowana została przez Chantal Grell, Heralda Sieberta i Susan Keyes. Przedstawiono tu dzieje rękopisów korespondencji, kradzieże lowcy autografów Guglielma Libriego oraz opis manuskryptów.

Część trzecia to inwentarz – „Inventaire de la Correspondance” (ss. 247–561)¹⁰¹, zestawiony przez Klausa-Dietera Herbsta i Susan Keyes, w którym najważniejszy jest niezwykle pracowicie opracowany wykaz chronologiczny listów. Na liście korespondentów trzeba sprostować dwa miejsca wysyłania listów – w wypadku Pierre’a Girardin jest to zapewne Jaworów, w wypadku Stanisława Solskiego – Żółkiew.

Część czwarta to bibliograficzne „Subsidia Heveliana” w opracowaniu pięciu autorów: Chantal Grell („Hevelius dans l’histoire des sciences” – ss. 565–593)¹⁰², Macieja Jasińskiego i Marii Otto („The Polish Scholarship on Hevelius” – ss. 595–619)¹⁰³, Klausa-Dietera Herbsta („Die deutsche Hevelius-Forschung” – ss. 621–641)¹⁰⁴ oraz Marię Otto („Heveliana held in Poland” – ss. 643–649)¹⁰⁵.

---

¹⁰⁰ Grell, Siebert, Keyes 2014.

¹⁰¹ Herbst, Keyes 2014.

¹⁰² Grell 2014.

¹⁰³ Jasiński, Otto 2014.

¹⁰⁴ Herbst 2014.

¹⁰⁵ Otto 2014.

Zespołowi badaczy przygotowujących edycję należy życzyć, by ich trud przyniósł jak najlepsze dalsze rezultaty.

7. Dodatek. Karolina Targosz, O francuskich gościach w obserwatorium Heweliusza

(Prace Komisji Historii Nauki PAU)

Ze swej strony dołożyłam cegiełkę do obchodów roku 2011 wygłaszając 23 listopada referat na zebraniu Komisji Historii Nauki PAU w Krakowie – „O francuskich gościach w obserwatorium Heweliusza”, który ukazał się w *Pracach Komisji Historii Nauki PAU*, t. XI (2012), ss. 303–323¹⁰⁶. Z dostępnych mi źródeł zebrałam wiadomości o dziesięciu takich osobach. Byli wśród nich: jedna monarchini (Ludwika Maria Gonzaga), dwóch arystokratów-wojowników (bracia de Gramont), dwóch dyplomatów (hr. Louis d’Arpajon), jeden dworzanin (François Paulin Dalerac), jeden poeta (Jean François Regnard) i trzech uczonych (Pierre Des Noyers, François Bernier, Ismaël Boulliau).

Bibliografia

- Balcewicz, Jarosław 2013: Johannes Hevelius as Entrepreneur and Inventor. W: Turek (red.) 2013, ss. 17–34.
- Beeley, Philip; McLean-Fiander, Kim 2013: Scholarly Collaboration and the Promotion of Knowledge in the Seventeenth Century and Today: Hevelius, Wallis and Earl Modern Letters on Line. W: Turek (red.) 2013, ss. 163–179.
- Błażejowski, Jerzy 2013a: Hevelius’ Brewerie within the Context of the Brewing Industry in Gdańsk. W: Turek (red.) 2013, ss. 35–39 (polska wersja językowa zob.: Błażejowski 2013b).
- Błażejowski, Jerzy 2013b: Jan Heweliusz – browarnik gdański. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 27–31 (angielska wersja językowa zob.: Błażejowski 2013a).
- Brodnicki, Mariusz 2013a: The Natural Science Curriculum of the Gdańsk Academic Gymnasium during Johannes Hevelius Time. W: Turek (red.) 2013, ss. 125–136 (polska wersja językowa zob.: Brodnicki 2013b).
- Brodnicki, Mariusz 2013b: Program edukacji przyrodniczej w okresie pobytu Jana Heweliusza w *Athenae Gedanenses*. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 43–52 (angielska wersja językowa zob.: Brodnicki 2013a).

---

¹⁰⁶ Targosz 2012.

- Cultures of Knowledge Project 2017: Website of *Early Modern Letters Online* (EMLO).
Dostęp online: <http://emlo.bodleian.ox.ac.uk>.
- Czerniakowska, Małgorzata 2005: Związki Jana Heweliusza z Royal Society w Londynie. *Rocznik Gdański* LXV, ss. 121–136.
- Dargacz, Janusz 2013a: New Findings Regarding the Site of the Houses Belonging to Johannes Hevelius. W: Turek (red.) 2013, ss. 73–79 (polska wersja językowa zob.: Dargacz 2013b).
- Dargacz, Janusz 2013b: *Nowe ustalenia w sprawie lokalizacji domów Jana Heweliusza*. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 173–188 (angielska wersja językowa zob.: Dargacz 2013a).
- Débarbat, Susanne 2013: The Astronomical Observations of Jean-Félix Picard and Johannes Hevelius according to Documents Held at the Observatoire de Paris. W: Turek (red.) 2013, ss. 181–185.
- Dzienis, Helena 2011: Chłuba Gdańska. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 35–81.
- Favaro, Antonio 1896: *Intorno alla vita ed ai lavori di Tito Livio Burattini*. Venezia
- Von Franckenberg, Abraham 1644: *Oculus sidereus. Oder Neu-eröffnetes Stern-licht und Fern-gesicht. Zu gründlicher Erkündung der unbeglaubeten Relationen, von Bewegung der Erd Kugel, und der eigentlichen Gehalt, dieser sichtbaren Welt: wie auch zu höherem Erkändniß Gottes, und seiner Wunder. Aus Allerhand Neu- und Alt-bewärenten Schrifften und Zeugnissen herfürgesucht, und an Tag gebracht*. Danzig: G. Rethen.
- Friedrich, Jacek 2013a: The Architectural Landscape of Gdańsk in the Time of Johannes Hevelius. W: Turek (red.) 2013, ss. 81–103 (polska wersja językowa zob.: Friedrich 2013b).
- Friedrich, Jacek 2013b: Pejzaż architektoniczny Gdańska czasów Heweliusza. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 53–62 (angielska wersja językowa zob.: Friedrich 2013a).
- Gnaciński, Piotr 2013a: Hevelius' Observations and Modern Astronomy. W: Turek (red.) 2013, ss. 41–46 (polska wersja językowa zob.: Gnaciński 2013b).
- Gnaciński, Piotr 2013b: Obserwacje Heweliusza a współczesna astronomia. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 165–171 (angielska wersja językowa zob.: Gnaciński 2013a).
- Grell, Chantal (ed.) 2014: *Correspondance de Johannes Hevelius*. Tome I. *Prolégomènes critiques*, sous la direction de Chantal Grell. Turnhout: Brepols Publishers, ss. 653. Seria „De Diversis Artibus” 94 (57 nowej serii).
- Grell, Chantal 2014a: Hevelius en son temps. W: Grell (red.) 2014, ss. 7–144.
- Grell, Chantal 2014b: „Hevelius dans l’histoire des sciences”. W: Grell (red.) 2014, ss. 565–593.

- Grell, Chantal 2016: *Jan Heweliusz i jego czasy*. Przekład Igor Kraszewski. Warszawa–Gdańsk: Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, ss. 224. „Bibliotheca Heveliana” I. Pod redakcją naukową Jarosława Włodarczyka (francuska wersja językowa zob.: Grell 2014).
- Grell, Chantal; Kraszewski, Igor 2013: *Between Politics and Science: Pierre Des Noyers – Correspondent of Johannes Hevelius at the Polish Court*. W: Kremer, Włodarczyk (eds.) 2013, ss. 213–229.
- Grell, Chantal; Siebert, Herald; Keyes, Susan 2014: „Histoire du texte et description du corpus”. W: Grell (red.) 2014, ss. 145–246.
- Herbst, Klaus-Dieter 2014: „Die deutsche Hevelius-Forschung”. W: Grell (red.) 2014, ss. 621–641.
- Herbst, Klaus-Dieter; Keyes, Susan 2014: „Inventaire de la Correspondance”. W: Grell (red.) 2014, ss. 247–561.
- Herbst, Klaus-Dieter 2013: *Hevelius’s Correspondence with Scholars in Leipzig*. W: Kremer, Włodarczyk (eds.) 2013, ss. 201–211.
- Hevelius, Johannes 1647: *Selenographia sive Lunae descriptio; atque accurata, tam Macularum eius delineatio Addita est, lentis expoliendi nova ratio*. Gedani: Auctoris sumptibus, typis Hünefeldianis. Dostęp online: <http://www.e-rara.ch/zut/content/structure/160230>.
- Hevelius, Johannes 1654: *Epistola de motu lunae libratorio, in certas tabulas redacto. Ad perquam reverendum, Praeclarissimum atq[ue] Doctissimum virum, P. Johannem Bapt. Ricciolum Soc. Jes. Philosophiae, Theologiae ac astronomiae professorem Bononiensem celeberrimum*. Gedani: Sumptibus auctoris, typis Andreae Julii Molleri. Dostęp online: <https://books.google.pl/books?id=e0ZZAAAACAAJ>.
- Hevelius, Johannes 1662: *Mercurius in Sole visus*. Gedani: Auctoris typis et sumptibus imprimebat Simon Reiniger. Dostęp online: <https://books.google.pl/books?id=r19DAAAACAAJ>.
- Hevelius, Johannes 1668: *Cometographia totam naturam cometarum*. Gedani: Auctoris typis, & sumptibus, imprimebat Simon Reiniger. Dostęp online: <https://books.google.pl/books?id=8UpZAAAACAAJ>.
- Hevelius, Johannes 1673: *Machinae coelestis pars prior*. Gedani: Auctoris typis et sumptibus imprimebat Simon Reiniger. Dostęp online: <http://www.e-rara.ch/zut/content/structure/161956>.
- Hevelius, Johannes 1679: *Machinae coelestis pars posterior*. Gedani: Auctoris typis et sumptibus imprimebat Simon Reiniger. Dostęp online: <https://books.google.pl/books?id=TVtGAQAIAAJ>.
- Hevelius, Johannes 1685: *Annus climactericus, sive rerum uranicarum observationum annus quadragesimus nonus ...* Gedani: Sumptibus auctoris, typis Dav.-Frid. Rhetii. Dostęp online: <https://books.google.pl/books?id=xF9DAAAACAAJ>.

- Hevelius, Johannes 1690: *Prodromus astronomiae cum Catalogo fixarum et Firmamentum Sobiescianum sive Uranographia*, Gedani: Typis Johanni Zachariae Stollii. Dostęp online: <http://www.e-rara.ch/zut/content/structure/133457>.
- Hevelius, Johannes 1967: *Selenographia* (reprint). New York: Johnson Reprint.
- Hevelius, Johannes 1969: *Machinae coelestis* (reprint). Leipzig: Zentralantiquariat.
- Hevelius, Johannes 1987: *Firmamentum Sobiescianum sive Uranographia*, (edycja faksymilowa). Na końcu zamieszczono dwuczęściowe posłowie: Rybka Przemysław i Targosz Karolina, *Jan Heweliusz i jego Firmamentum Sobiescianum sive Uranographia*, ss. I–XVIII.
- Hevelius, Johannes 2011a: *O rucbu libracyjnym Księżyca*. Przekład Jarosław Włodarczyk i Remigiusz Presia. Komentarzem opatrzył Jarosław Włodarczyk. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 250–312.
- Hevelius, Johannes 2011b: Atlas faz Księżyca z *Selenographii*. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 313–354.
- Hevelius, Johannes 2014. Zob. Grell (ed.) 2014.
- Jackowska, Krystyna 2013: Portrety Jana Heweliusza. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 63–98.
- Januszajtis, Andrzej 2013: The Family Environment of Johannes Hevelius. W: Turek (red.) 2013, ss. 105–112.
- Jasiński, Maciej 2013: The Inhabitants of the Moon in Hevelius's *Selenographia*. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 61–67.
- Jasiński, Maciej; Otto, Maria 2014: „The Polish Scholarship on Hevelius”. W: Grell (red.) 2014, ss. 595–619.
- Jensen, Derek 2013: Judging Hevelius: Was He a Second Tycho Brahe? W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 159–183.
- Kaminskis, Jānis; Klētnieks, Jānis 2013: The Activities of Georgius Krüger, Secretary of Astronomer Johannes Hevelius, in Courland. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 231–235.
- Kamola, Elwira 2013: Ozdoba wieku i chluba ojczyzny – Jan Heweliusz, życie i edukacja. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 33–41.
- Kepler, Johannes 1627: *Tabulae Rudolphinae, quibus astronomicae scientiae, temporum longinquitate collapsae restauratio continetur; a Phoenice illo astronomorum Tychone, ex illustri [...] : tandem traducta in Germaniam, in que aulam et nomen Rudolphi Imp. anno MDIIC. Tabulas ipsas, iam et nuncupatas, et affectas, sed morte auctoris sui anno [...].* [Ulm]: [Jonas Saur]. Dostęp online: <http://www.e-rara.ch/zut/content/structure/2449790>.
- Keyes, Susan 2013: The Correspondence of Hevelius at the Paris Observatory. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 185–200.

- Kitowski, Piotr 2013: Abrys niebieskiego dziwnego światła. Zorza polarna nad Gdańskiem w nocy 17/18 marca 1716 roku w opisie Johanna Arnda. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 147–155.
- Kremer, Richard L. 2013: Hevelius as an Astronomical Table Maker. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 137–157.
- Kremer, Richard L.; Włodarczyk, Jarosław (red.) 2013: *Johannes Hevelius and His World. Astronomer, Cartographer, Philosopher and Correspondent. Studia Copernicana XLIV*. Warsaw: Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences, ss. 235.
- Limon, Jerzy 2013: 1611: A Remarkable Year for Gdańsk and its Theatre. W: Turek (red.) 2013, ss. 211–228.
- Lisiak, Bogdan 2013: Philosophical and Scientific Issues in the Correspondence Between Johannes Hevelius and the Jesuite Adam Kochański. W: Turek (red.) 2013, ss. 187–193.
- Mendel, Maria 2013a: Uczeni i miejsca. O kulturze heweliuszowskiej. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 241–252.
- Mendel, Maria 2013b: Aneks – Rok Jana Heweliusza dobiegł końca. Uniwersytet Gdański podsumowuje swój udział w jubileuszu wielkiego uczonego. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 259–262.
- Mendel, Maria; Włodarski, Józef (red.) 2013: *Jan Heweliusz i kultura heweliuszowska. Utilitas et delectatio*. Gdańsk, ss. 262, ilustracje, format A 4.
- Mikołajczyk, Monika 2013a: The Year of Johannes Hevelius. W: Turek (red.) 2013, ss. 229–241.
- Mikołajczyk, Monika 2013b: Bibliografia i wykaz dzieł i artykułów naukowych Heweliusza. W: Turek (red.) 2013, ss. 245–251.
- Milani, Nausicaa Elena 2013: The Prodrumus Cometicus in the Académie des Sciences and the Royal Society: The Hevelius-Auzout Controversy. W: Turek (red.) 2013, ss. 195–208.
- Mokrzejcki, Lech 2011: Gdańsk Heweliusza jako ośrodek nauki, oświaty i kultury. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 11–33.
- Müller, Kathrin 2013: Drawing Lines: Art and Science in Johannes Hevelius *Selegraphia*. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 1–17.
- Newton, Issac 1676: Harum . . . librationum causas Hypothesi elegantissima explicavit nobis vir cl. Isaac Newton, cujus humanitati hoc et aliis nominibus plurimum debere me lubens profiteor. Mercator's *Institutiones Astronomicae*, p. 286.
- Ogonowska, Ewa 2011: Wydawca i drukarz. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 83–95.

- Omodeo, Pietro Daniel 2013: Abraham von Franckenberg and Johannes Hevelius: The Brunian and Galileian Spirits of Seventeenth-Century Astronomy in Gdańsk. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 39–60.
- Otto, Maria 2011: Prace Jana Heweliusza W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 243–247.
- Otto, Maria 2013a: The Job of Seventeenth Century Gdańsk: The Response of Johannes Hevelius to the Fire at his Observatory. W: Turek (red.) 2013, ss. 113–122 (polska wersja językowa zob.: Otto 2013b).
- Otto, Maria 2013b: Siedemnastowieczny gdański Hiob. Jan Heweliusz o pożarze swojego obserwatorium. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 99–116 (angielska wersja językowa zob.: Otto 2013a).
- Otto, Maria 2014: „Heveliana held in Poland”. W: Grell (red.) 2014, ss. 643–649.
- Paluchowski, Piotr 2013: Sto lat później. Informacje o astronomii i fizyce w gdańskim czasopiśmie *Danziger Erfahrungen* w latach 1739–1793. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 157–163.
- Pelczar, Maria; Włodarczyk, Jarosław (red.) 2011: *Jan Heweliusz*. Seria Biblioteka Polskiej Nauki i Techniki. Radom: Instytut Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy w Radomiu.
- Picinelli, Filippo 1678: *Mondo simbolico formato d'impresse scelte, spiegate ed illustrate... studiosi diporti dell'abbate*. Venetia: Presso Nicolò Pezana. Dostęp online: <http://books.google.pl/books?id=rMwBIkeyOrAC>.
- Pszczółkowska, Z. Lidia 2011: Korespondenci Jana Heweliusza. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss.167–191.
- Rek, Radosław 2013: Hevelius's Sunspot Observations. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 81–102.
- Saridakis, Voula 2013: The Hevelius – Hooke Controversy in Context: Transforming Astronomical Practice in the Late Seventeenth Century. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 103–135.
- Sibińska, Maria 2013: Kosmiczne polowanie, czyli opowieści arktycznego nieba. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 209–219.
- Siemiginowska, Anna 1983: Prywatna oficyna typograficzna Jana Heweliusza (1662–1679), *Bibliotekarz Gdański* numer specjalny, ss. 34–52 (angielska wersja językowa zob. Siemiginowska 2013).
- Siemiginowska, Anna 2013: The Private Printing House of Hevelius During the Period 1662–1669. W: Turek (red.) 2013, ss. 47–54 (polska wersja językowa zob. Siemiginowska 1983).
- Stepan, Kornelia 2010: *Żona astronoma*. Wrocław: Bukowy las, ss. 450.

- Szlagowska, Danuta 2013: Music in Gdańsk in the Time of Johannes Hevelius. W: Turek (red.) 2013, ss. 135–154.
- Szychliński, Grzegorz 2011: Jan Heweliusz i zegar wahadłowy. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 193–201 (angielska wersja językowa zob.: Szychliński 2013).
- Szychliński, Grzegorz 2013: Johannes Hevelius' Invention of the Pendulum Clock. W: Turek (ed.) 2013, ss. 55–59 (polska wersja językowa zob.: Szychliński 2011).
- Tancon, Ilario 2005: *Lo scienziato Tito Livio Burattini (1617–1681) al servizio dei re di Polonia*, Trento: Università degli Studi di Trento, Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche, ss. 194.
- Taranek, Andrzej 2013: Pamięci dzieła Jana Heweliusza *Firmamentum Sobiescianum sive Uranographia*. Eklibris Papieża Jana Pawła II, Gdańsk 1987. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 253–256.
- Targosz, Karolina 1986: *Jan Heweliusz uczoney-artysta*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ss. 110.
- Targosz, Karolina 1995: La cour royale de Pologne au XVIIIe siècle – centre pré-académique. W: *Lieux du pouvoir au Moyen Age et à l'époque moderne*. Textes réunis et présentés par Michał Tymowski. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 215–237.
- Targosz, Karolina 1997: *Sawantki w Polsce w XVII w.* Warszawa: Komitet Historii Nauki i Techniki PAN, ss. 534.
- Targosz, Karolina 2003: Polski wątek w życiu i sprawie Galileusza. „Galileo Galilei e il mondo Polacco” Bronisława Bilińskiego (1969) z uzupełnieniami. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* XXXII, ss. 45–90 (włoska wersja językowa zob.: Targosz 2009).
- Targosz, Karolina 2009: Motivi polacchi nella vita e nell'affaire di Galileo. *Epistemologia* XXXII, 2009, ss. 23–70 (polska wersja językowa zob.: Targosz 2003).
- Targosz, Karolina 2011: Symbioza nauki i sztuki w dziele Heweliusza. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 97–165.
- Targosz, Karolina 2012a: *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, ss. 724.
- Targosz, Karolina 2012b: O francuskich gościach w obserwatorium Heweliusza. *Prace Komisji Historii Nauki PAU* XI, ss. 303–323. Dostęp online: <http://pau.krakow.pl/PKHN-PAU/pkhn-pau-XI-2012-13.pdf>.
- Targosz, Karolina 2012c: Ismaël Boulliau à Gdańsk et à Varsovie en 1661. *Annales de l'ICES, Liber amicorum, Mélanges en honneur de François Boulîtreau*. ss. 261–268.
- Turek, Marian (ed.) 2013: *Johannes Hevelius and His Gdańsk*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, ss. 251, format A4.

- Verbunt, Frank 2013: A Modern Analysis of the Star Catalogue of Hevelius. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 69–80.
- Vermij, Rienk 2013: Hevelius's Place in the History of Natural Philosophy. W: Kremer, Włodarczyk (red.) 2013, ss. 19–37.
- Witczak, Agnieszka 2013: Johannes Petrus Titius. Wiersze okolicznościowe dedykowane Heweliuszowi. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 129–145.
- Włodarczyk, Jarosław 2011: Księżyć Jana Heweliusza. W: Pelczar, Włodarczyk (red.) 2011, ss. 203–241.
- Włodarski, Józef 2013a: Johannes Hevelius the City Councillor and Politician. W: Turek (red.) 2013, ss. 61–70 (polska wersja językowa zob.: Włodarski 2013b).
- Włodarski, Józef 2013b: Jan Heweliusz – rajca miejski i polityk. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 15–25 (angielska wersja językowa zob.: Włodarski 2013a).
- Woźniński, Andrzej 2013: Astrologia w późnośredniowiecznym i wczesnonowoczesnym Gdańsku w kontekście tutejszych realizacji artystycznych. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 189–207.
- Zalewska, Anna 2013: Rocznice, pomniki, wystawy, pamiątki jako przejawy „niedomkniętej rzeczywistości”. Jan Heweliusz (1611–2011) i jego miejsce (w) pamięci zbiorowej. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 223–235.
- Zbierski, Andrzej 2013a: Preface. W: Turek (red.) 2013, ss. 11–13 (polska wersja językowa zob.: Zbierski 2013b).
- Zbierski, Andrzej 2013b: Wiek Heweliusza – uczonego, gdańszczanina, Europejczyka. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 237–240 (angielska wersja językowa zob.: Zbierski 2013a).
- Żmudzińska-Brodnicka, Monika 2013a: Poetry in Honour of Johannes Hevelius in *Machinae coelestis pars posterior*. W: Turek (red.) 2013, ss. 155–159 (polska wersja językowa zob.: Żmudzińska-Brodnicka 2013b).
- Żmudzińska-Brodnicka, Monika 2013b: „Atlas uczonego świata” – o poezji pisanej ku czci Jana Heweliusza. W: Mendel, Włodarski (red.) 2013, ss. 121–128 (angielska wersja językowa zob.: Żmudzińska-Brodnicka 2013a).